

po kojem razbojnik biva pripušten u definitivno zajedništvo s Isusom i s Bogom koje će nastupiti istoga dana kada obojica umiru na križu. Zajedništvo s patnjom Isusovom vrata su za eshatonsko zajedništvo u kraljevstvu Božjem.

U trećem dijelu, naslovljenom „Smrt Spasitelja (Lk 23,44-49)“ autor obrađuje strukturu i soteriološke elemente odlomka. Isusov psalamski usklik Ocu pred izdahnuće (r. 46) pokazuje kako Isus zna što Ga čeka te kako po Njegovoj smrti nastupa zajedništvo ljudi s Bogom. U centurionovoj ispovijesti pod križem *dikaïos* (r. 47) može značiti „nevin“ i „pravedan“, ali je to prema Septuaginti svojstvo Sluge patnika u četvrtoj pjesmi pa se u tom duhu treba razumijevati. Mnoštvo se „bilo u prsa“ nakon Isusova izdahnuća (r. 48). Ovo treba povezati s carinikom na molitvi u hramu (18,13) koji se također udarao u prsa u znak kajanja. U zaključku autor izvodi teološke naglaske u Lukinu prikazu Isusova umiranja na križu iz triju Isusovih izreka s križa: „Tri izreke raspetog Isusa koje donosi Luka povezane su sa spasenjem. Prva i treća upravljene su Ocu, a druga zločincu, ali se odnosi na dioništvo u Božjoj blizini. Prvom Isus moli oprostjenje, drugom spasenje grešniku, trećom očituje svoje uvjerenje da će nakon smrti boraviti u Božjoj blizini

zajedno s obraćenim grešnikom. Sve pokazuje da je Isusova smrt ujedno smrt u prilog drugima te time spasenjska. U tom smislu ispunjava se ono što je Isus obećao apostolima na posljednjoj večeri: dioništvo u Njegovu kraljevstvu, kraljevstvu koje Mu Otac daje na raspolaganje i kojim Isus raspolaže u odnosu na one koji ustrajavaju s Njime u Njegovoj kušnji (Lk 22,28-30)“ (267-268).

Nakon kazala autora (str. 281-285), u bibliografiji (str. 287-301) navedena su 372 naslova kojima se autor služio na španjolskom, talijanskom, francuskom, engleskom i njemačkom. On nije ulazio u povijest tumačenja pojedinih stiha ovog Lukina teksta, nego se ograničio na lingvističku i književnu analizu te pregled važnijih tumačenja među suvremenim bibličarima koji se uklapaju u njegov pristup Luki. Nije dovoljno objasnio zašto Luka izostavlja Mk 10,45 o vikarnosti Isusove smrti. Djelo je pregledno i čitko te važan prilog proučavanju muke po Luki, ali ne posljednja moguća riječ.

Mato Zovkić

ZNAKOVITOST POZIVA I POSLANJA BIBLIJSKIH PROROKA

Mato ZOVKIĆ, *Poziv biblijskih proroka*, Biblica 17, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012., 299 str.

Knjiga je djelo dr. Mate Zovkića, uglednog profesora biblijskih znanosti i ekleziologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu. Pisac je u knjigu sabrao svoja dugogodišnja predavanja i egzegetske analize poziva biblijskih proroka koje je proradio i na seminarima sa svojim studentima teologije. Tema poziva i proročko služenje zainteresirala ga je već od studijskih dana na Papinskom biblijskom institutu u Rimu a potom je sam temu poziva proroka studijski produbljivao i obrađivao sa svojim studentima kao profesor biblijskih znanosti u Sarajevu. Temu „poziv biblijskih proroka“ proradio je još jednom kroz izborni predmet koji je studentima na KBF u Sarajevu ponudio 2009./2010. Cjelovit i dovršen rad na ovoj temi u znanstvenom i egzegetsko – teološkom obliku autor je ponudio, prije svega, studentima teologije ali i zainteresiranima za produbljivanje vlastitog znanja o Bibliji i teološkim porukama, u našem slučaju proročkih govora i njihova života važnih za našu teološku naobrazbu. Pisac u predgovoru ističe da mu je „cilj potaknuti čitatelje na dublje proučavanje doživljaja poziva kod proroka koji su imali plodne posljedice za Izrael i Crkvu“ (str. 6). Naglašava da su o prorocima na hrvatskom „plodno i čitko“ pisali Adalbert Rebić i Božo Lujčić čijim se radovima obilno služio.

U djelu je ponuđena „egzegetska analiza i teološko značenje poziva sedam starozavjetnih i četiri novozavjetna proroka: Mojzija, Ilije, Amosa, jeruzalemskog Izaije, Jeremije, Deuteroizaije, Tritoizaije, Isusa, Pavla, ivanovskog Starješine i Ivana, autora Otkrivenja“.

Građa knjige raspoređena je u 12 ujednačenih poglavlja. Na kraju je popis upotrijebljene literature i, vrlo važno za brže snalaženje u knjizi, kazalo autora.

Prvo poglavlje ukratko (str. 7-17) obrađuje fenomen pojave i djelovanja proroka u Starom i Novom zavjetu. Za razliku od neke vrste proroka koji su bili i u starih naroda Bliskog istoka i bavili se više magijom, u Izraelu su proroci djelovali oko svetišta i bili su pod kontrolom vladara. Nazivaju se proroci sa zvanjem, što znači da su doživjeli neki mistični doživljaj Boga koji ih je osposobio za navještaj Božje riječi i izravno im jamčio pomoć u njihovu poslanju. I u Novom zavjetu zapaža se kontinuitet proročkog djelovanja. Sam se Isus predstavio poput starozavjetnih proroka. Dopuštao je da ga nazivaju prorokom. Ali on je i veći od proroka. Evanđelisti ga predstavljaju u svijesti vlastitog proročkog poziva te radost malenih koji u njemu prepoznaju Božjeg poslanika. Proroci su u biti „Božji ljudi koji žive od misterioznih susreta s Bogom i osjećaju se poslanima“ proglašavati poruke

Božje i duhovne vrijednosti. Oni su u nekom smislu bili „savjest naroda“, „duhovna snaga naroda“, „uvijek na strani siromaha, došljaka i udovica“, „bore se za pravedan mir“, štovanje Boga i dobro naroda.

U sljedećih sedam poglavlja autor obrađuje poziv i djelovanje sedam starozavjetnih proroka. Mojsiju, proroku „par excellence“ (Pnz 34,10), posvetio je najviše istraživanja (str. 19-49). Objasnivši pojam imena *Mošeh* i povijesne okolnosti Mojsijeva djelovanja u Egiptu u vrijeme 19. dinastije faraona, za vladanja Ramsesa II. (1290.-1234. pr. Kr.) i njegova nasljednika Merneptaha (1234.-1225. pr. Kr.), autor je proučio na temelju znanstvene egzegeze i najnovijih biblijskih istraživanja knjige Izlaska i cijeloga Petoknjžja Mojsijev poziv opisan u više biblijskih tekstova, napose Izl 3,1 – 4,18. Utvrđuje da je Mojsije imao izravnu objavu Boga koji ga je, kao i druge proroke, osposobio i poslao kao svojega poslanika da bude osloboditelj Izraelaca iz egipatskog sužanjstva. Svoja istraživanja temelji na analizi izvornih tekstova i komentara ponajviše engleskih i njemačkih bibličara. Mojsiju je sam Bog, koji mu se objavio imenom *Jahve / Prisutni*, na Sinaju u „gorućem grmu“ povjerio svoj plan osloboditi Izraelce iz egipatskog sužanjstva i uvesti ih u zemlju kojom se zakleo praocima, Abrahamu, Izaku i

Jakovu. U tekstu koji ističe da se Mojsije ne osjeća sposobnim izvršiti poslanje koje mu Bog povjerava, autor tumači cjeloviti kontekst i prepoznaje da je Bog Mojsija učinio prorokom. Kad se pokušao ispričati zbog „sporosti u govoru“ (što nije još sasvim jasno kako protumačiti /str. 34/), Bog mu daje i Arona za pomoćnika, ali od njega nije odustao. Osposobio ga je čudesnim znacima (*‘otôt*) koji su ga učvrstili u vjeri da će Bog biti s njime u svim njegovim djelovanjima.

Autor se osvrće i na Mojsijev povijesni kontekst religioznog života u kojem su Egipćani iz politeizma prelazili u monoteizam. O tome svjedoči s hijeroglifa dešifrirani tekst „Himan Atonu“ faraona Ehnatona ili Amenofisa IV. (1353.-1336. pr. Kr.) koji se u filozofsko-teološkoj literaturi često navodi kao dokaz da je monoteizam djelo razuma (Jan ASSMANN, profesor egiptologije i neki drugi) a ne objave. U događaju izlaska i Mojsija slika Boga stvoritelja, osloboditelja i Boga svih ljudi neobjašnjiva je bez objave koju je zacijelo Mojsije imao (str. 36). Takva pitanja navela su autora knjige da pojasni i Mojsijevu ulogu u židovstvu, kršćanstvu i islamu. U Judaizmu neshvatljiva bi bila cijela povijest Izraela bez proročke uloge Mojsija i oslobođenja iz egipatskog sužanjstva. Svjedoči o tome i knjiga zagrebačkog rabina Kotel DA-DONA *Židovstvo*,

Zagreb, 2004. kojega autor citira: „Vjerovati u prorokovanje, jer ono je moguće, i u potpunu istinitost židovskih proroka“ kao i „vjerovati da je Mojsijevo prorokovanje istinito i uzvišenije od svih proročanstava koja su mu prethodila“ spada u 13 načela židovske vjere (Moše ben Maimonides) (str. 40). Rano kršćanstvo prihvatilo je Mojsijev nauk a Isus u više navrata sam svjedoči da nije došao ukinuti Zakon ili proroke, nego ispuniti. Autor je sasvim jasno dijaloški s ostalim religijama orijentiran pa navodi i učenje Drugog vatikanskog koncila (NA 4) i druge postkoncilske dokumente koji promiču dijalog sa Židovima. U Islamu autor navodi učenje Kur’ana da je Bog po Mojsiju (Musa) objavio Tevrat, pa su zbog toga i Židovi i kršćani prema islamu „narod knjige“ (str. 44). Suvremenost Mojsija i njegova proročkog djelovanja prisutna je odvajkada u književnosti i umjetnosti, što na kraju ovog razlaganja pisac ukratko prikazuje.

U daljnjim poglavljima pisac istražuje poziv i djelovanje velikih proroka u Izraelu i Judeji. Posebna je uloga Ilije proroka u Sjevernom Kraljevstvu u vrijeme kraljeva Ahaba, Ahazje i Jorama. Ističe da je Ilijino djelovanje opisano u Prvoj i Drugoj knjizi Kraljeva imalo snažan utjecaj na razvoj teološkog vrednovanja povijesti. Dok pisac opisuje poziv i djelovanje proroka Ilije, razlaže

i stvarne povijesne okolnosti nastale političkim i vjerskim raskolom nakon Salomonova vladanja. Sam se predstavlja kao sluga Jahve, Boga Izraelova, koji je živ i suprotstavlja ga kanaanskim božanstvima, Baalu i Išarti. Na Horebu Bog Iliji obnavlja svoj poziv jer je i Ilija došao u krizu svojega zvanja. Iz opisa i stručne analize uočljivo je da je Ilija imao osobni susret s Bogom u kojem je osnažen za daljnje proročko djelovanje koje je obavljao sve do svojega zagonetnog nestanka između živih. Ilija je prepoznat kao veliki prorok koji je činio čudesne stvari poput Mojsija. Priče nisu izmišljene, nego su nastale kao „polemika teologa protiv pučkog vjerovanja o Baalu“ (str. 63). Ilija je zapamćen u židovstvu, kršćanstvu i islamu kao onaj koji će ponovno doći u mesijansko vrijeme „da obnovi Jakovljeva plemena“. Pisac ove knjige razložio je vrijednost tih rasprava i za naše suvremeno razmišljanje u ovim religijama o teološkoj važnosti proročkog učenja Ilije proroka. U kršćanstvu Ilija je postao uzor gorljivih štovatelja Boga i nadahnitelja pustinjačkog kršćanskog života u samoći i siromaštvu. U muslimanskim legendama o Iliji pripovijeda se da Ilija ratuje protiv idolopoklonika i Baloovih svećenika, da je pomoćnik u različitim nevoljama. Ilija je česta tema književnika i umjetnika, što je pisac ukratko zabilježio.

Proroka Amosa M. Zovkić

prikazuje kao jednog od prvih proroka koji se zauzima za siromahe i istinsko bogoštovlje u Samarijskom Kraljevstvu za vrijeme Jeroboama II. (786.-746.). Autor naširoko prikazuje cijelu knjigu i loše socijalno stanje u državi protiv kojega prorok diže svoj glas. Znakovito je što se Amos pojavljuje kao prorok iz puka: „Jahve me uze od stada“ (7,15) da obnovi društvo u pravdi i istini. Amosovi tekstovi su česti i u liturgijskim čitanjima, kao i u citiranju nauka Katekizma Katoličke crkve, što je pisac istaknuo.

Velikom proroku Izaiji, proroku koji djeluje u Jeruzalemu, autor je posvetio mnogo pažnje. Traži od kraljeva Jotama, Ahaza, Ezekije i naroda da se drže davidovskih predaja i ne uključuju u saveze s Asirskim vladarima koji mogu postati mnogostruka opasnost i za državu i religiozno ponašanje puka. Analiziran je Izaijin vlastiti opis poziva (Iz 6) gdje je Bog Izraelov opisan kao svevišnji vladar, kralj, koji ga izravno šalje da govori o sudu i kazni ali i o vjernom Ostatku Izraela od kojega će Jahve sazdati novi sveti Božji narod. Izaija je prorok Emanuela koji u tom mesijanskom imenu najavljuje trajnu Božju prisutnost u svojem vjernom Ostatku naroda. Autor je toj temi posvetio posebno mjesto u Novom zavjetu kada je Isus, Emanuel, u punom smislu ostvario ovo proroštvo.

Poziv i djelovanje velikog

proroka Jeremije omiljela su tema u proučavanju proroka uopće. On je djelovao pred pad Judeje pod vlast Babilonaca i odvođenje naroda u sužanjstvo. Jeremija je u tim teškim tragičnim vremenima Judeje bio uz svoj narod. Autor studiozno iznosi na vidjelo povijesne okolnosti u kojima je prorok dobio poziv i djelovao u vrijeme velikih previranja na kraljevskom dvoru, među svećenstvom i narodom u Jeruzalemu. Govore je sam pisao, ali knjiga je djelo i njegovih učenika koji su prikupili velik broj njegovih govora i složili u jednu zbirku. Znakovite su Jeremijine ispovijesti iz kojih se iščitava ljubav prema Bogu i narodu ali i patnje samoga proroka kojega viši slojevi društva nisu prihvaćali, nego su ga maltretirali, mučili i odbacivali. Pa ipak je Jeremija tješitelj i prorok koji najavljuje novi Savez Božji sa svojim narodom (31,31). Prorok je po svojim patnjama postao znak Sluge Jahvina koji se zalaže za spasenje svojega naroda. Zato je Jeremijin lik i najava spasenja česta u liturgiji Crkve.

Autor je posvetio pažnju i anonimnim prorocima koje obrađuje u sedmom i osmom poglavlju. Riječ je o prorocima čiji su govori skupljeni i uvršteni u Izaijinu knjigu; Deuteroizaija (Iz 40 – 55) i Tritoizaija (Iz 56 – 66). Deuteroizaija djeluje među sužnjima i opisuje svoj poziv ukratko na kraju babilonskog sužanjstva. Uloga mu je tješiti svoj narod. Najavljuje

spasenje koje će doći i ostvariti se povratkom u Jeruzalem. Sluga Jahvin će spasiti narod svoj od grijeha njegovih. Autor je odmah iskoristio teološke i tekstualne misli da uspoređi Slugu patnika iz Deuteroizaije i povijesnog Isusa.

Među povratnicima iz sužanjstva djelovao je i prorok kojega nazivamo Tritozaija iz čijih su govora vidljive teškoće povratka i religiozne obnove u Jeruzalemu nakon povratka. Prorok potiče religioznu obnovu. Boga predstavlja kao Stvoritelja koji ljubi pravdu, a mrzi grabež i nepravdu. On najavljuje Savez vječni. Boga predstavlja kao majku koja donosi mir i radost. Kritizira formalizam i traži nutarnju religioznu obnovu. Novozavjetni pisci preuzeli su mnoge slike i teme ovoga proroka.

Iz Novoga zavjeta M. Zovkić izabrao je i istražio poziv i djelovanje četiri osobe koje imaju karakteristike starozavjetnih proroka. U devetom poglavlju prokomentirao je kroz analizu mnogih tekstova sam lik Isusa iz Nazareta koji dopušta da ga nazivaju prorokom. Evanđelist Luka najviše govori o Isusu kao velikom „proroku koji usta među nama. Pohodi Bog narod svoj“ (Lk 7,16). Čak i sam Isus je izjavio da „ne priliči da prorok pogine izvan Jeruzalema“ (Lk 13,33). Prilikom Isusova krštenja u Jordanu sam Bog svjedoči Isusovo poslanje. U cjelini sinoptici u Isusu prepo-

znaju ispunjenje starozavjetnih obećanja o Mesiji i svjedoče da je Isus od Boga došao, da je Mesija, Sin Božji. Autor analizira u tekstovima i nalazi i ispovijest vjere prve Crkve u Isusa Mesiju, Spasitelja svijeta. Autor je egzegetirao mnoge tekstove evanđelja, napose Luke, koji u njegovu evanđelju i Djelima apostolskim vidi jedno djelo koji kao prorok naviješta da nam se u Isusu približilo kraljevstvo Božje. U prisposobi o ubojicama vinogradarima ističe da je Isusa, proroka, Bog učinio zaglavnim kamenom svoje Crkve. Karakterističan je opis zgođe Isusova puta s učenicima u Emaus u kojem sam uskrslu Isus hrabri učenike u vjeri koji su u njemu vidjeli proroka, silnog na djelu i riječima. Isus je bio svjestan svojega proročkog poziva i poslanja te je prihvatio da kao odbačeni prorok sebe prinese za žrtvu kao Jaganjac Božji koji na sebe uze grijeh svijeta. Isus je dakako bio i više od bilo kojeg proroka, zaključuje autor svoj komentar o Isusu.

S posebnim interesom autor je obradio i Pavlov poziv i poslanje u kojem isto tako prepoznaje njegovo djelovanje kao velikog novozavjetnog proroka. Proanalizirani su tekstovi Pavlovi poslanica u kojima se on sam osvrće na svoj poziv i obraćenje u kojem je dobio poslanje apostola za naviještanje evanđelja poganima. Autor ih uspoređuje i s opisima Pavlova djelovanja u Djelima apo-

stolskim i utvrđuje da je Pavao osobno od Isusa u ukazanju pred Damaskom doživio obraćenje, povjerovao u Isusa Sina Božjega i njegovo božanstvo, u njegovo uskrsnuće koje navješćuje kao nužnu vjeru za spasenje. Pavlove ispovijesti o vlastitom pozivu autor je iznio na temelju analiza poslanica Galaćanima, Filipljanima, Prve Korinćanima i poslanice Rimljanima. Usporedivši vlastita Pavlova svjedočanstva o pozivu i vjeru u Isusa Krista, autor nalazi da je u Lukinim izlaganjima Pavao predstavljen kao onaj koji nastavlja djelovanje Proroka Isusa (str. 228).

U jedanaestom poglavlju M. Zovkić opisuje poziv Ivanova Starješine koji bi bio autor triju Ivanovih poslanica. On brani Crkvu od lažnih učitelja i potiče zajedništvo vjernika s Bogom i međusobno koncem prvoga stoljeća kada su se pojavili među vjernicima lažni učitelji koji su unosili razdor među vjernicima prvih Crkava. Kriterij vjere za ovog pastira Crkve jest vjera u Isusa Krista, umrlog i uskrslog. Njegov Duh djeluje u njegovim sljedbenicima. Autor je vjerojatno učenik Ivana apostola, evanđelista, koji se osjeća pozvanim i nadležnim prenositi čisti nauk koji su primili od početka. Egzegeza izvornog teksta koju autor knjige analizira utvrđuje da je Ivanov Starješina djelovao poput proroka u svojoj zajednici i gradio zajedništvo s

Bogom i među kršćenicima.

I pisac knjige Otkrivenja, Ivan vidjelac, naziva svoja pisma Crkvama „riječi proroštva“. On želi dati potporu u vjeri onima koji su trpjeli tjeskobe i progona rimskih imperatora. Iako je predaja prve Crkve djelo pripisivala Ivanu apostolu s Patmosa, sinu Zebedejevu, današnji bibličari slažu se da je pravi autor Otkrivenja „neki prorok prve Crkve po imenu Ivan“ (str. 253) koji je vjerojatno poznavao sv. Ivana apostola. Svoje pismo složio je u apokaliptičkom stilu sedmorim Crkvama Male Azije koje su doživjele teške progone i podijeljenosti koncem prvoga stoljeća. Svoje djelo naziva „otkrivenjem Isusa Krista i riječima proročanstva“ i želi da se čita na liturgiji crkvenih zajednica. Djelo je u biti poticaj ustrajati u vjeri u Isusa, Sina Božjega, koji se kao Jaganjac Božji žrtvovao za svoju Crkvu. On je jamstvo da će zajednica vjernika koja ustraje u vjeri dočekati nagradu života vječnoga i zato se pisac klanja proslavljenom Isusu i moli „dođi Gospodine Isuse“. Bio bi to usklik iz euharistijske liturgije prve Crkve. Uskrsli jamči svojoj Crkvi, prema nekima, trajnu nazočnost, a prema drugima i njegovu konačnu pojavu u slavi. Svima pak jamči dioništvo u stablu života i ulazak u nebeski proslavljeni Jeruzalem. Autor Otkrivenja se osjećao kao prorok, nadležan pomagati vjernicima čitati znakove vremena,

što bi trebalo biti trajno proročko svojstvo i obilježje Crkve.

Dr. M. Zovkić napisao je već više knjiga i mnoštvo stručnih komentara biblijskih tekstova iz Novoga i Staroga zavjeta. I ova knjiga pripada u egzegetsko – teološke komentare poziva i djelovanja izabranih jedanaest proroka. Znakovitost i novost istraživanja jest uvrštavanje četiri novozavjetne osobe, Isusa, Pavla i Ivanovih učenika, u kontinuitet proročkog djelovanja starozavjetnih proroka. Tim je naglašena i jedinstvenost biblijske objave koja u punini u Isusu i Njegovim učenicima dobiva svoje proročko obilježje. Knjiga je pisana znanstvenom metodologijom anglosaksonskog tipa, što znači da citirane autore i literaturu navodi u samom tekstu, a cjeloviti popis rabljene literature navodi na kraju svakog poglavlja i opet svu poredanu abecednim redom na kraju knjige. U literaturi autor je sabrao važne komentare, knjige i stručne članke na hrvatskom, ali posebno na engleskom, kao i svim europskim velikim jezicima. Stil i jezik izlaganja su lagani, razumljivi a zaključci argumentirani i logični. Knjiga je dragocjena i velik je doprinos biblijsko–teološkoj literaturi u Hrvata. Autor ažurira poruke teksta za suvremeno vrijeme života vjernika i Crkve. Ukazuje na trajnu suvremenost biblijskih proroka, njihova života i nauka. Posebno ukazuje na dijalošku

dimenziju proročkog djelovanja, kako nekad tako i danas. Studentima teologije knjiga će biti neizostavni dio egzegetskih priručnika ali i pastoralnim djelatnicima pomoć u tumačenju tekstova iz proročkih knjiga koji se obilno čitaju u liturgijskom bogoslužju.

Božo Odobašić

PRIRODA I ČOVJEK U FILOZOFSKOJ REFLEKSJI TOMISLAVA KRZNARA

Tomislav KRZNAR, *Znanje i destrukcija - Integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša*, Zagreb: Pergamena - Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 391 str.

Od svojeg nastanka na planetu Zemlji čovjek egzistira kao sastavni dio okoliša. Protokom vremena i razvojem ljudske civilizacije i kulture mijenjao se umnogome dvonožnjakov odnos prema prirodi. Tijekom takovrsnih historijskih gibanja filozofska refleksija imala je zadatak ukazati na destrukciju prirode i moguće samouništenje homo sapiensa. Knjiga *Znanje i destrukcija* zbori upravo o moralnim problemima čovjekova odnosa prema prirodi, a potekla je iz pera hrvatskog znanstvenika doktora Tomislava Krznara. Riječ je o mladom docentu Sveučilišta u Zagrebu koji na Učiteljskom fakultetu preda-